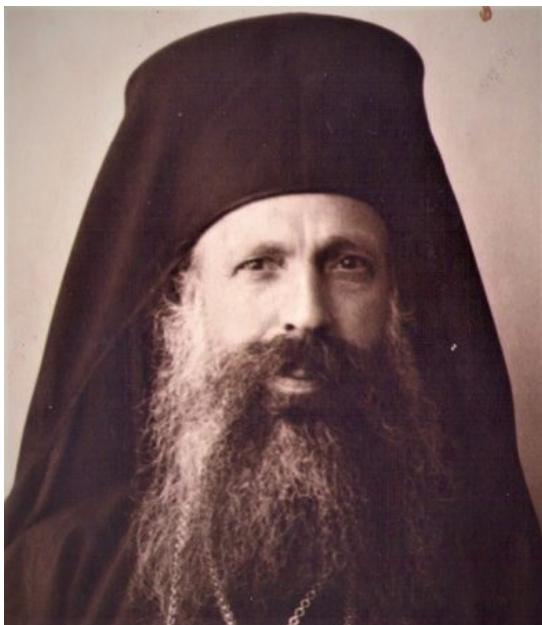

Η συνεχής παρουσία της Εκκλησίας στην ελληνική χερσόνησο

/ [Πεμπτούσια](#)

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, “Η Εκκλησία της Ελλάδος. Απ’ αρχής μέχρι του 1934”. Μεταγλώττιση Βασ. Καραγιώργος, έκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 20114, σσ. 281.

Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής και αργότερα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938).

Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος παρουσιάζει με συνοπτικό τρόπο την εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος, από τις

πρώτες στιγμές της ίδρυσής της μέχρι το έτος 1934. Δίνει στον αναγνώστη μια καθαρή και συνεχή εικόνα για την παρουσία της χριστιανικής Εκκλησίας στην ελληνική χερσόνησο. Το έργο διαιρείται σε 5 κεφάλαια και περιλαμβάνει πρόλογο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών (την εποχή που έγινε η μεταγλώττιση στη δημοτική γλώσσα, δηλαδή το 2000) κ. Χριστόδουλου.

Το Πρώτο Κεφάλαιο αναφέρεται στους πρώτους έξι αιώνες της χριστιανικής ιστορίας της Ελλάδας και συγκεκριμένα από το έτος 50 μέχρι το 529. Ξεκινά με την ίδρυση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο και αφιερώνει ειδική μνεία στη δράση του Αποστόλου Παύλου και δευτερευόντως του Αποστόλου Ανδρέα.

Αναφέρει τις τοποθεσίες των κοινοτήτων αυτών και την αντιπαράθεση με την ειδωλολατρία που επικρατούσε. Η αντιπαράθεση αυτή πήρε ξεχωριστό χαρακτήρα εξαιτίας των Αθηνών, που διατηρούσαν ακόμη την αίγλη τους ως κέντρου της κλασικής σοφίας και της αρχαίας σκέψης - επομένως, ήταν εστία αντίστασης στα νέα χριστιανικά ιδεώδη.

Οι Απόστολοι, Ανδρέας (αριστερά) και Παύλος.

Γίνεται ξεχωριστή αναφορά στην Εκκλησία της Κορίνθου, η οποία και εξαιτίας της πολιτικής σημασίας της πόλης, κατείχε κεντρική θέση στη διοικητική οργάνωση της ελλαδικής Εκκλησίας. Αναφέρονται επίσης οι προσωπικότητες (κυρίως επίσκοποι) που συνδέονται με τον πρώιμο Χριστιανισμό στον ελλαδικό χώρο.

Οι διωγμοί που ξέσπασαν από τις ρωμαϊκές αρχές ανέκοψαν μεν τη γρήγορη εξάπλωση της νέας θρησκείας, έδωσαν όμως πολλούς μάρτυρες στην Εκκλησία, αλλά και την ευκαιρία να γραφτούν σημαντικά έργα που την υπεράσπιζαν.

Παρά την απειλή των διωγμών, η χριστιανική Εκκλησία στην Ελλάδα εδραιώθηκε και απέκτησε παρουσία σε κάθε περιοχή. Ο συγγραφέας παραθέτει καταλόγους με τις επισκοπές που απαρτίζουν αυτήν την αρχική διοικητική οργάνωση.

Οι μεγάλες αιρέσεις που ταλαιπώρησαν την αρχαία Εκκλησία βρήκαν τις ελλαδικές κοινότητες συσπειρωμένες στο πλευρό της. Οι κληρικοί από τις ελλαδικές επαρχίες έδωσαν το παρών σε όλες τις Συνόδους που συγκλήθηκαν για την αντιμετώπιση των αιρετικών διδασκαλιών. Σταδιακά, λοιπόν, η Εκκλησία της Ελλάδας σταθεροποιεί τη θέση της και εκτοπίζει την αρχαία ελληνική θρησκεία.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο παρουσιάζεται η εκκλησιαστική ιστορία των Μέσων Χρόνων (529-1204) στην Ελλάδα. Σε αυτούς σημαντικότερη εκκλησιαστικά πόλη γίνεται η Θεσσαλονίκη, ως έδρα ιδιαίτερης Εξαρχίας.

Ο πολιούχος της Θεσσαλονίκης, Μεγαλομάρτυς, Δημήτριος.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα στον ελλαδικό χώρο εμφανίζεται μια ιδιάζουσα κατάσταση, αφού πολιτικά αυτός ανήκει στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που διοικείται από την Κωνσταντινούπολη, ενώ εκκλησιαστικά ανήκει στη δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης, όπως και όλο το Θέμα του Ανατολικού Ιλλυρικού.

Αυτό δημιουργεί αρκετές δυσκολίες στην εκκλησιαστική διοίκηση, καθώς το εκκλησιαστικό κέντρο βρίσκεται μακριά και οι παρεμβάσεις του είτε αργούν είτε

δεν είναι εύστοχες είτε έρχονται σε αντίθεση με τις αποφάσεις του πολιτικού κέντρου.

Τελικά, μέσα στη γενικότερη αναταραχή που δημιουργήθηκε από την Εικονομαχία, η Κωνσταντινούπολη αφαιρεί την παπική δικαιοδοσία από την ελλαδική Εκκλησία και η τελευταία υπάγεται πλέον στον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης.

Κατά τα άλλα, ο συγγραφέας αναφέρει την εξέλιξη της εκκλησιαστικής διοίκησης στην Ελλάδα κατά τους αιώνες αυτούς, καθώς και τις πολλές και σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες που ανέδειξε η ελλαδική Εκκλησία την περίοδο αυτήν.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη μεγάλη ανάπτυξη του μοναχικού θεσμού στον ελλαδικό χώρο, με μεγάλα μοναστικά κέντρα που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν σε όλες τις περιοχές του και τον τρόπο με τον οποίο σημάδεψαν την ιστορία των περιοχών αυτών.

Εξάλλου, η αραβική εξάπλωση είχε εξαφανίσει ή περιορίσει το μεγαλύτερο μέρος των μοναστικών εστιών που είχαν αναπτυχθεί στο παρελθόν (στην Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή), οπότε η Ελλάδα αναδεικνυόταν το πιο πρόσφορο μέρος για αυτή τη μορφή θρησκευτικότητας.

Άλωση της Κωνσταντινούπολης 1204 - Φραγκοκρατία

Στο Τρίτο Κεφάλαιο περιγράφεται μια περίοδος μεγάλης δοκιμασίας για την Εκκλησία της Ελλάδος, η Φραγκοκρατία (1204-1470). Ήδη έχει προηγηθεί το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών, Δυτικής-Καθολικής και Ανατολικής-Ορθόδοξης και ανάμεσά τους έχει αναπτυχθεί μεγάλη καχυποψία.

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) και τη διαίρεση του μεγαλύτερου μέρους της Ελλάδος σε λατινικά βασίλεια, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας βρέθηκε κάτω από την καταπίεση του λατινικού κλήρου, ο οποίος θεώρησε ότι οι συνθήκες ήταν κατάλληλες για να επιστρέψουν οι «σχισματικοί» Έλληνες στην παπική δικαιοδοσία.

Κωνσταντινούπολη 1204.

Στην Κωνσταντινούπολη τοποθετήθηκε λατίνος Πατριάρχης και στην ελλαδική επικράτεια εκδιώχθηκαν οι Ορθόδοξοι ιεράρχες και τη θέση τους πήραν λατίνοι. Όπως προκύπτει όμως, η επιβολή αυτή δεν κατάφερε να αλλάξει το φρόνημα του λαού, το οποίο παρέμεινε στη συντριπτική του πλειονότητα ορθόδοξο.

Οι λατίνοι ανακατένειμαν τις εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες και αυτό έφερε μεγάλη σύγχυση στα εκκλησιαστικά πράγματα. Οι αυθαιρεσίες του λατινικού κλήρου σε πολλές περιπτώσεις ήταν τόσο μεγάλες, που ακόμη και οι Φράγκοι ηγεμόνες πήραν μέτρα περιστολής της εξουσίας τους.

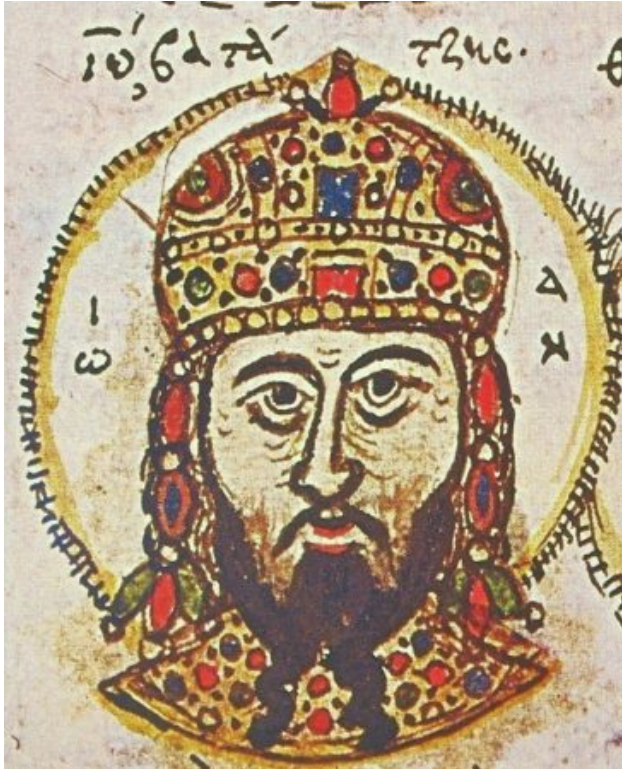
Μάλιστα, συγκλήθηκαν και δύο συνέδρια στη Ραβεννίκη (1210, 1233), για να διευθετηθούν οι αξιώσεις των λατίνων ιεραρχών και οι οικονομικές σχέσεις τους με τους Φράγκους βασιλείς. Τα αποτελέσματα των συνεδρίων όμως σε γενικές γραμμές ήταν φτωχά, αφού οι αποφάσεις τους δεν εφαρμόστηκαν.

Ειδικότερα στα νησιά, ο ορθόδοξος κλήρος μη έχοντας κεφαλή (με την εκδίωξη των ορθοδόξων επισκόπων), διοικήθηκε από τους λεγόμενους «πρωτοπαπάδες», ιερείς δηλαδή που είχαν ορισμένα προνόμια και μέσα για να ρυθμίσουν τα εσωτερικά θέματα της ορθόδοξης Εκκλησίας του τόπου τους.

Για κάποια περίοδο, πάντως, επιτράπηκε η παρουσία ορθόδοξου επισκόπου στην Κεφαλλονιά. Ο αριθμός των ορθόδοξων ιερέων περιορίστηκε και επιβλήθηκε η παρουσία τους σε τελετές της Καθολικής Εκκλησίας (όπως και καθολικών

κληρικών σε ορθόδοξες τελετές).

Ένας άλλος μεγάλος κίνδυνος που απείλησε την ελληνική Εκκλησία κατά την περίοδο αυτήν, ήταν η παρά λίγο διάσπασή της. Συγκεκριμένα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, ο Πατριάρχης ακολούθησε τον αυτοκράτορα και εγκαταστάθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας.

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, Ιωάννης Γ' Βατάτζης
(1222-1254).

Από την άλλη πλευρά, ο Δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Δούκας Άγγελος Κομνηνός πέτυχε να επεκτείνει τα όρια της ηγεμονίας του μέχρι τη Θεσσαλονίκη, εκδιώκοντας τους Φράγκους. Στο πλευρό του είχε τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματιανό, ο οποίος αρχικά δραστηριοποιήθηκε ανεξάρτητα από τον Πατριάρχη και αργότερα έστειψε τον Θεόδωρο ως «αυτοκράτορα των Ρωμαίων», αμφισβητώντας δηλαδή τη θέση του εξόριστου στη Νίκαια αυτοκράτορα και αναλαμβάνοντας ο ίδιος ρόλο Πατριάρχη.

Από τη Νίκαια, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός συγκάλεσε σύνοδο και απέρριψε τις αξιώσεις του Δημητρίου, αποδοκιμάζοντας τις ενέργειές του. Η ήττα του Θεοδώρου από τους Βουλγάρους (1230) ενταφίασε οριστικά τις φιλοδοξίες του Δημητρίου.

Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Παλαιολόγους, έγινε προσπάθεια να επιτευχθεί η ένωση μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Παρά τις μεγάλες προσπάθειες της αυτοκρατορικής διπλωματίας, η οποία προσέβλεπε σε ενίσχυση από τη Δύση έναντι της τουρκικής εξάπλωσης, αυτό δεν κατέστη δυνατό, αφού

στα λαϊκά στρώματα η δυσπιστία κατά των Καθολικών είχε διογκωθεί μετά τη δυσάρεστη εμπειρία της Φραγκοκρατίας.

Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς.

Στα μέσα του 14ου αιώνα η ελληνική Εκκλησία ταλαιπωρήθηκε από τις λεγόμενες «ησυχαστικές» έριδες, που αφορούσαν κυρίως την προσευχή των μοναχών και τη φύση των θείων ενεργειών. Μεγάλες προσωπικότητες της εποχής ενεπλάκησαν στις έριδες αυτές, από τις οποίες ξεχωρίζει οπωσδήποτε αυτή του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης αγίου Γρηγορίου Παλαμά.

Και αν στην προηγούμενη περίοδο αναδείχθηκε ο Άθως, στην εποχή αυτή αναδεικνύονται ως πνευματικά κέντρα του Ελληνισμού τα Μετέωρα, η Θεσσαλονίκη και ο Μυστράς, που προσέλκυσαν τα πιο λαμπρά μυαλά της εποχής. Λίγο πριν την εκπνοή της περιόδου αυτής έγινε στη Φερράρα και τη Φλωρεντία της Ιταλίας μια ακόμη προσπάθεια για ένωση. Και αυτή είχε όμως την ίδια κατάληξη. Έτσι, τα οθωμανικά στρατεύματα κατέλαβαν όλο σχεδόν τον ελληνικό χώρο, εκτός από λίγες κτήσεις, οι οποίες με εξαίρεση τα Επτάνησα θα περιέρχονταν και αυτές την επόμενη περίοδο στην τουρκική κυριαρχία.

Περίοδος Τουρκοκρατίας - Διαμάχη για το αυτοκέφαλο

Το Τέταρτο Κεφάλαιο ασχολείται με την περίοδο αυτή, την Τουρκοκρατία. Περιγράφονται οι ποικίλες καταπιέσεις και τα βάσανα που υπέστησαν οι Έλληνες χριστιανοί από τους Τούρκους δυνάστες. Εξιστορούνται οι ποικίλοι περιορισμοί και οι πολλαπλές καταπιέσεις που ταλαιπώρησαν τους ελληνικούς πληθυσμούς από τους αλλόδοξους και μισαλλόδοξους κυριάρχους.

Αναδεικνύεται όμως μέσα από αυτή την παράθεση των δυσμενών συνθηκών, ο καταλυτικός ρόλος που έπαιξε η Εκκλησία στο φρόνημα του λαού, την ενότητά του και την ενδυνάμωσή του για να καταφέρει να αντέξει τη μακραίωνη σκλαβιά.

Ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος ζωγραφίζει την άνιση μάχη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και των «Ελληνορωμαίων» το 1453.

Καταρχήν η οργάνωση των υπόδουλων Ελλήνων μέσα στη νέα αυτή πραγματικότητα, πραγματοποιήθηκε με άξονα την Εκκλησία.

Ήδη, αμέσως μετά την Άλωση ο Πορθητής κατέστησε τον Πατριάρχη επικεφαλής του Γένους των Ρωμίων, δίνοντάς του ορισμένα προνόμια, αλλά φορτώνοντάς τον και με μεγάλες ευθύνες για τη διαγωγή των χριστιανών υπηκόων του.

Και πράγματι, η συνέχεια απέδειξε πόσο επισφαλής ήταν η θέση του Οικουμενικού Πατριάρχη: πολλοί Πατριάρχες έχασαν τη ζωή τους και ακόμη περισσότεροι έχασαν τη θέση τους ή εξορίστηκαν, επειδή συκοφαντήθηκαν ή θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για κάποια διοικητική δυσλειτουργία σχετικά με τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου.

Ο Μωάμεθ ο Β' με τον Πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο.

Τα ίδια ακριβώς συνέβησαν και σε πολλές περιπτώσεις μητροπολιτών, επισκόπων και ιερέων. Είτε γύρω από τον Πατριάρχη, είτε γύρω από τον Επίσκοπο, είτε γύρω από τον ιερέα, σε κάθε επίπεδο της ζωής των ραγιάδων, διαμορφώθηκε μια αυτοοργάνωση, η οποία εξασφάλισε ένα βαθμό αυτονομίας στην καθημερινότητά τους. Η οθωμανική διοίκηση το ανέχθηκε αυτό, επειδή βασικό καθήκον της αυτοδιοίκησης ήταν η συλλογή και η απόδοση των φόρων που αναλογούσαν στο σύνολο κάθε Κοινότητας.

Παράλληλα, η εκκλησιαστική διοίκηση ήταν και ο χώρος στον οποίο οι Χριστιανοί έλυναν τις διαφορές τους, αφού απέφευγαν να προσφεύγουν στα οθωμανικά δικαστήρια. Επίσης, οι εκκλησιαστικοί θεσμοί πλαισιώθηκαν και από άλλες μορφές οργάνωσης, όπως οι επαγγελματικές και οι στρατιωτικές, διευρύνοντας τα όρια της αυτοδιοίκησης των υπόδουλων.

Πολύ σημαντική ήταν η προσφορά του εκκλησιαστικού οργανισμού στον τομέα της Παιδείας. Μέσα σε ένα κλίμα γενικής αμάθειας και δεισιδαιμονίας, οι εκκλησιαστικοί φορείς προσπάθησαν να δημιουργήσουν υποδομές, ώστε τα ελληνόπουλα να μαθαίνουν για το ένδοξο παρελθόν τους, αλλά και για να παίρνουν τα βασικά εφόδια που θα τα εξοικειώσουν με τις αρχές της πίστης τους.

Με την πάροδο του χρόνου και όσο οι εξωτερικές συνθήκες βελτιώνονταν και επέτρεπαν κάτι τέτοιο, ιδρύθηκαν από την Εκκλησία και με τη συνδρομή επιφανών ομογενών μεγάλα εκπαιδευτήρια που ανέλαβαν συστηματικά την εκπαίδευση των Ελλήνων. Μέσα από τους κόλπους αυτής της προσπάθειας προέκυψαν πολλοί και

σημαντικοί λόγιοι και φωτιστές του γένους.

Ο Ιερομάρτυρας Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός.

Το έργο της Εκκλησίας κάθε άλλο παρά εύκολο ήταν την περίοδο αυτήν. Είχε πολλές αντιξοότητες να αντιπαλέψει. Καταρχάς ήταν τα δυσβάστακτα χρέη που επέβαλε ο κατακτητής μέσα από φόρους, αλλά και εκείνα που προέκυπταν από τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς για την κατάληψη μιας θέσης στην εκκλησιαστική διοίκηση.

Σε καθημερινό επίπεδο αντιμετώπιζε τη μισαλλοδοξία του αλλόθρησκου δυνάστη, που εξαγριωνόταν με την επιμονή των υπόδουλων στην πίστη τους. Το μεγάλο πλήθος των μαρτύρων αυτής της περιόδου αποδεικνύει το μένος των Οθωμανών.

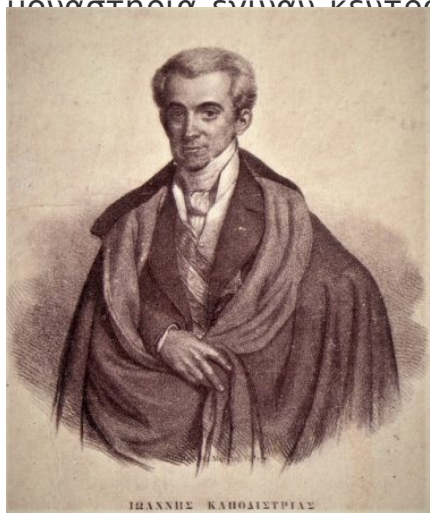
Υπήρχε ακόμη ο κίνδυνος των εξισλαμισμών, αφού πολλοί ομοεθνείς αποφάσιζαν να αλλαξοπιστήσουν, για να βελτιώσουν τις συνθήκες του βίου τους. Οι διδάχοι και ιεροκήρυκες που στρατεύθηκαν για να αναχαιτίσουν αυτό το κύμα προσέφεραν μεγάλες υπηρεσίες και στην Εκκλησία και στο έθνος.

Ένα ακόμη μεγάλο πρόβλημα που ταλαιπώρησε την Εκκλησία στην τουρκοκρατία ήταν το γεγονός πως οι δυτικές Εκκλησίες (Καθολική και Προτεσταντική), κυρίως μέσω πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη, είδαν το χώρο της σκλαβωμένης Ορθοδοξίας ως ευκαιρία προσηλυτισμού και έστειλαν πολλούς ιεραποστόλους για να προπαγανδίσουν τα πιστεύω τους, ενώ συχνά στράφηκαν και εναντίον κληρικών που προσπάθησαν να τους εμποδίσουν.

Τέλος, η καχυποψία απέναντι στα ρεύματα σκέψης που προέρχονταν από τη Δύση εντάθηκε, με αποτέλεσμα η εγχώρια σκέψη να αποκοπεί από τις νέες ιδέες που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη.

Αξίζει να συμπληρώσουμε ότι όσες φορές οι σκλαβωμένοι Έλληνες προσπάθησαν μέσα στα χρόνια της δουλείας να εξεγερθούν, οι κληρικοί ήταν επικεφαλής και ο φόρος αίματος που πλήρωσαν γι' αυτό ήταν ιδιαίτερα βαρύς.

Ειδικά στα χρόνια του αγώνα της ανεξαρτησίας, πολλοί ιεράρχες και ιερείς εργάστηκαν για την προετοιμασία του, ενώ επίσης πολλοί ήταν και εκείνοι που εκτελέστηκαν από τους Τούρκους για αντίποινα. Στο ίδιο πλαίσιο, ναοί και μοναστήρια έγιναν κέντρα της Επανάστασης και πολλά από αυτά καταστράφηκαν από τα οθωμανικών στρατευμάτων.

Το τελευταίο κεφάλαιο (πέμπτο) περιγράφει την ιστορία

της αυτοκέφαλής πλέον ελληνικής Εκκλησίας (1821-1934). Παρατίθενται οι ενέργειες των υπευθύνων για τα εκκλησιαστικά πράγματα κατά την περίοδο του Αγώνα και οι σχετικές δράσεις που πρόλαβε να σχεδιάσει και να αναλάβει ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας.

Ακολούθως, παρουσιάζεται η οργάνωση που επέβαλε η βαυαρική διοίκηση, κατά τα

δυτικά πρότυπα, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα τον ασφυκτικό περιορισμό της Εκκλησίας και το κλείσιμο πολλών μοναστηριών. Πολύ σημαντική ήταν η μονομερής ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1833), ο ρόλος που έπαιξε ο αρχιμ. Θεόκλητος Φαρμακίδης σ' αυτήν και η αντιπαράθεση του τελευταίου με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο εξ Οικονόμων.

Τελικά, όταν ωρίμασαν οι συνθήκες, επιτεύχθηκε η προσέγγιση με το Πατριαρχείο και το Αυτοκέφαλο αναγνωρίστηκε επίσημα το 1850.

Παρουσιάζονται επίσης οι προσωπικότητες εκείνες που επιχείρησαν να δημιουργήσουν μια πνευματική αφύπνιση του εκκλησιαστικού πληρώματος στο 19ο και τις αρχές του 20ού αι., η συμβολή των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, η εμπλοκή της Εκκλησίας στον Εθνικό Διχασμό και η περιπέτεια του Παλαιοημερολογιτικού Σχίσματος.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος στην πλατεία Αγοράς στην Αγιάσο, 22/5/1937. (Από <http://www.agiasos.gr/article/episkepseis-epifanon-prosopikotiton>).

Κλείνοντας το βιβλίο, αφιερώνεται μεγάλο μέρος στις αλλαγές που έγιναν στα εκκλησιαστικά πράγματα, ιδίως μετά το 1922 και αφότου ο συγγραφέας ανέλαβε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Τονίζεται η συμβολή των αλλαγών αυτών στην ανεξαρτησία της Εκκλησίας από το Κράτος, στη βελτίωση της θέσης του κατώτερου κλήρου και στην κατάρτιση των εκκλησιαστικών στελεχών. Τέλος, γίνεται αναφορά στη θέση των ετεροδόξων Εκκλησιών στην Ελλάδα.

Σε γενικές γραμμές, ο συγγραφέας παρουσιάζει τα πράγματα νηφάλια και ουδέτερα, παραθέτοντας πολλές πτυχές των γεγονότων και προσπαθώντας να αποστασιοποιηθεί και να παραμείνει ουδέτερος στις κρίσεις του.